

Hetényi Zsuzsa
Budapest

„A Kulchok kulcsa”

Esszé az irodalmi mítoszteremtésről

Ha J. G. Frazer olvasta volna a Pizskos Fredet, egy kézlegyintéssel a beavatási szertartások sorában helyezte volna el a lányos képű finom herceg alvilági Vadsuhanccá való átalakulásának történetét. Rejtő Jenő, a ponyvaíró ügyesen használta fel a mítoszi kliséket népszerű könyveiben.

Frazer úgy vélte, hogy a mítoszok visszavezethetők a beavatási szertartások, rítusok és a naptári ünnepek rendszerére, elméletét huszonhat kötetnyi néprajzi anyagon bizonyította. Ám ő csak egyike annak a sok, mítoszokkal foglalkozó tudósnak, akik a folklór, a néprajz és a filozófia felől közelítve más és más meghatározását adják ennek a fogalomnak.

A mítosz szó valóban rengeteg dolgot jelenthet: a görög mítoszokkal aligha vehető egybe a 60-as évek Nagy Generációjának vagy a Beatlesnek a mítosza; a teremtésmítoszok alapvetően mások, mint az indián világ, a Jesus Christ Superstar vagy egy jó iskola mítosza. Ha a mítosz szó összes jelentését el akarnánk különíteni, sziszifuszi munkát vállalnánk magunkra – hogy stílusosan egy görög mítoszra hivatkozzunk. Adott esetben nem is a mítoszok, hanem a teremtett, vagy másképpen: alkotott, másodlagos mítoszok izgatnak bennünket: az irodalmi mítoszteremtés.

A XX. század elejétől figyelhető meg ez a jelenség, amely szorosan összefügg a világ akkori állapotával és a tudomány fejlődésével. Vajon miért fordult a mítoszok felé éppen a felvilágosult XX. századi ember, aki fölszabadult egy sor félelem és megkötöttség alól? Telefonnal, autóval, vonattal győzheti le a távolságokat, ha kalandra vágyik, várja Amerika, vagy az Északi-sark, ha nyugalmat, akkor villanyvilágításnál olvashat, védőoltást és antiszeptikus gyógyszereket kaphat. Mégis egyre nyugtalanabb. Különösen nyugtalanok a gondolkodók és a művészek, akik nemcsak a maguk nevében gondolkodnak. Sokféleképpen szokták nevezni ezt a hangulatot: világvége-hangulat, irány- és értékvesztés, az értékek és a világ átrendeződése. Olyan érzés lehetett, mint egy költözködés. Jobb az új

lakás, kényelmesebb, de a megszokott dolgok új helyre kerültek, útközben elveszett valami, más szükségtelessé vált – és az ember máris elveszettnek érzi magát. A történelem idejében pedig nincs visszaút, csak előrehaladás.

Az idő felfogása középponti helyet kap a mítoszelméletekben és a filozófiákban. Abban, hogy a világot milyennek látjuk, meghatározó szerepe van annak, hogy milyennek látjuk a múltat, a jelent és a jövőt, és benne magunkat. (A világ látása pedig egyenlő a világgéppel, a világnézettel.) Az a kisgyerek, aki egyszer már megkóstolta a szappant, másodszor nem fog nekilátni, mert van egy keserű tapasztalata, és levonta a tanulságot. Lényegében a történelmi kutatások is ezért gyűjtik és elemzik a múltból megszerzhető ismereteket, hogy abból a jelenre vonatkozó tanulságokat vonjanak le. Ha a történelmet egy hosszú számegyenesnek képzeljük, amelyen egymás után sorakoznak a bemagolt nevezetes évszámok, meglehetősen bizonytalan érzés a jövőbe irányuló felére nézni. Ezt a bizonytalanságot csak fokozza Einstein relativitáselméletének az ismerete, valamint az ún. belső vagy szubjektív idő Bergson által leírt elmélete, amely szerint az órán azonosnak mért időegységeket nem egyformának érzékeljük – néha egy perc egy örökkévalóság, néha meg napok repülnek el perceként. Akár az emberiség történelme, akár a mi rövidke évszázadunk maradék évei izgatnak bennünket, szívesen bízzuk magunkat a törvényszerűségekre.

A mítosz időfelfogása más. A mítosz a világ örök rendjéről szól, és e két szó már maga a biztos állandóság. Ennek az örök rendnek a kulcsa a ciklikus (körkörös) ismétlődések rendszere. Az ógörög, a kínai és a maja mítoszok például egymást váltó, sokban hasonló világkorszakokat tétéleznék fel, számukra a jövő és a jelen nem volt ijesztő. Ehhez hasonló elméleteket ma is olvashatunk, tudományos vagy áltudományos bizonyításokkal. Ezek alapvetően nem mítoszok, mert az ősi mítosz tartalmát legalább annyira hordozza az előadás módja, mint a történet maga: a történetek összefüggései, az ismétlések, a párhuzamok, a hasonlatosságok meghatározzák a mítoszt ismerő ember biztonságérzetét, ahogyan a kisgyerek lelki egyensúlya számára fontosak a mesék hármasszámú ismétlődései. A közös mítosz ismerete és elfogadása több ember hasonló gondolkodását alakította ki, és ez egy rituális tevékenységgel egybefonódva olyan közösséget hozott létre, amelynek hagyományai a világ, de akár a napok rendjét is otthonosan rendezték be.

A XX. század elejére a keresztény istenhit sem volt egyértelmű fogódzó már úgy, ahogyan a középkorban volt. Logikusnak tűnik tehát, hogy a XX. század eleji európai történetfilozófiában, pszichológiában és irodalomban rendkívül erősen jelentkezik a ciklikus fejlődés elmélete. A költözésről mondott hasonlatunkat folytatva: az új hétköznapiok pergetése sokat enyhíthet rossz érzéseinken. Ha új helyen is, de bevásárolunk, megkeressük az új parkot, a helyi gyógyszertárat, a szomszéd kutyája helyett a földszinti macskát etetjük – az „új díszletek” között ugyanolyan életet igyekszünk élni. Mert ami egyszer megtörtént, megtörténhet megint. A megoldás tehát nem az, hogy visszaköltözünk, mint ahogyan a filozófusok és a művészek sem menekülnek vissza az ókorba, illetve az ókori tudatformákba. Mindössze nem fogadták el a XX. századot egyfajta összkomfortos lakatlan szigetnek, hanem úgy vélték, hogy be lehet rendezni talán ismét, meg lehet találni a jól ismert törvényszerűségeket, netán összefüggéseket. Ezt a keresést, ennek a berendezkedésnek az intellektuális (gondolati) és művészi módszerét nevezzük a XX. századi irodalomban mítoszteremtésnek. Meg kell különböztetnünk ezt a mítoszi motívumok feldolgozásától, még ha olyan általános érvénnyel történik is, mint Thomas Mann művében, a József és testvéreiben. A későbbiekben egy harmadik utat is említünk.

James Joyce *Ulysses* című óriásregénye teremtette meg a mítoszteremtés egyik nagy iskoláját. A kb. 900 oldalas regény csekélység ahhoz a tengernyi értelmezéshez képest, amit róla írtak. Súlyos olvasmány. 18 óra 18 fejezetben elmondott körképe, de például az utolsó fejezetben nincs egyetlen írásjel sem. A fejezetcímek az Odüsszeia (Ulysses) cselekményvázát adják meg. A mítoszalkotás mégsem abban merül ki, hogy a szereplők azonosíthatók egy-egy görög alakkal: Molly Pénélopéval, Stephen Dedalus Telemakhosszal, Bloom Odüsszeusszal, noha Stephen nem a fia. Még a szirének is megtalálhatók egy bár felszolgálónőinek szerepében. A regény nemcsak a XX. század Odüsszeiája, hanem egyben annak ironikus (az értékeket egyszerre állító és tagadó) ismétlése vagy folytatása. Stephen például kettős értelemben a Fiú: krisztusi értelemben (alakja körül sok a bibliai utalás) és freudi értelemben, az Ödipusz-komplexusában (újabb görög mítosz).

Stephen apahiánya tehát egyrészt mélyebb attól, hogy szüleivel egy városban él, de nem tekinti őket szüleinek; másrészt kérdőjelet is kap: mert

ugyan miféle apaváró Telemakhosz lehet ő, aki megtagadta apját. Kettősséget látunk a hősök eposzi felsorolásának, az enumerációnak a paródiájában egy kocsmai jelenet keretein belül. A kifacsart névfelsorolás logikája követhetetlen, de az ismétlések ritmusa fontos költői eszköz, amely a paródiában is állandóságot éreztet, egy értelmetlen szavakból álló altatóvers nyugtató dallamához hasonlóan.

A regény változatos eseményei közül ki kell emelnünk egy gyermek születését és egy temetést mint az idő körforgásának jellegzetesen mítoszi szimbólumait, amelyek egymás mellett az újjászületést tartalmazzák. E körforgás jelentéséhez csatlakozik például egy kutyatemetet körbe-körbejáró kutya. „Ebfej, ebhely, szeme a földön, a Nagy Cél felé halad.” Nem éppen felemelő képe ez a céltudatos történelmi haladásnak... A kutya földet kapar a társára, „sírásó” – mondja a szöveg, és ez felmerül majd bennünk a temetési jelenetben és még sokszor a Hamlet emlegetésekor. A következő egy oldalon csatlakozik mindehhez a Nap egy napi körútjának képe, majd a Holdé, a mítoszok női szimbólumáé, később következik a Földanya, Ádám bűnbeesése, katolikus latin imák szövege (3. fejezet). Az irodalmi mítoszalkotás egyik jellegzetes vonása, hogy szándékosan többféle forrásból merít, különböző mítoszokból és gondolatrendszerből gyúrja össze a saját világát.

Az irodalmi mítoszteremtés harmadik útját jelentik a szerzői mítoszok, amelyek nem használnak fel mítoszi vagy bibliai párhuzamokat, hanem más anyagból, irodalmi vagy közösségi idézetekből építkeznek. (Kiváló magyar irodalmi példák Ottlik Géza *Iskola a határon* és Esterházy Péter *Termelési regény* című művei.) A körkörös időfelfogásnak felel meg az is, hogy Stephen az első fejezet végén ugyanúgy a semmibe távozik, mint a könyv végén, amikor Bloom gondoskodását visszautasítva éjjel elmegy a lakásáról. „Nem akarok ma éjjel itt aludni. Haza se mehetek. A történelem lidércnyomás. Várom, hogy felébredjek.” – mondja. A történelem körforgása nem nyújt kielégítő vigaszt, mert szörnyűségesen egyhangú. Bloom, az átlagpolgár nemcsak Odüsszeusz gúnyképe, hanem e párhuzamban egy kicsit ő is magasztossá emelkedik, korunk vándorló hőse lesz.

A regényben felfedezhető olyan összefüggésrendszer is, amelyhez nem kell előzetesen megtanulni a görög mítoszokat, a Bibliát, az indiai és kelta-ír mítoszokat, meg az egész világirodalmat és az ehhez kapcsolódó

korabeli filozófiát, Freudot, Nietzschét, Jungot, Bergson és a teozófia kozmológiai tanítását. Ha megfigyeljük, milyen fontos szerep jut a kulcsoknak, hányszor és hány értelemben bukkannak föl, érdekes gondolatmenetbe kapcsolódhatunk be. A kulcs jelent emberi függőséget, a titkok tudását, a birtoklást (lakását vagy emberét), jelzik a Kulcsok Szent Pétert, és benne van a szó Kulch nevében (angolul: Keyes), aki a városa kulcspozícióit tartja a kezében, és emblémája két kulcs keresztben egy körben (a kereszt és a kör további többjelentésű szimbólumok). A Kulch, angolul Keyes nevű emberről szóló alfejezet címét választottuk mi is címünknek. Be kell látnunk, hogy a „kulcs” körüli asszociációs sor végén is Nietzsche, Goethe Faustja, Shakespeare és az Evangéliumok szövegei sejthetők.

Az Ulysses szövege kimeríthetetlen, valószínűleg mindenki annyit ért meg belőle, amennyi rá vonatkozik. Szípkázó nyelvi ötletei csúfolódóak és filozofikusak. A világ tényeiből teremt világmodellt, mítoszi rendszert a XX. század elején, ez a teremtés a válasza az óriási kérdésekre. A mű pompás szerkezete lenyűgözi intellektusunkat. A művész biztatása csak annyi, hogy a regény zárszava: „Igen”. Ennyi, és nem több.